

PRIKAZ KNJIGE

The Rooster: Discovering My Father's Memories from the Jasenovac Concentration Camp

SIBEL ROLLER

Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2024., 236 str.

Tema ustaškog logora Jasenovac je već godinama prominentna u medijskim, političkim, akademskim i drugim raspravama u regiji i inozemstvu. Logor Jasenovac, kao jedna od najtragičnijih epizoda u suvremenoj povijesti nekadašnjeg jugoslavenskog prostora, u proteklom je desetljeću nažalost često bio tema povjesničara amatera, relativizatora holokausta i negatora genocida. Uz njih, tu su temu obrađivali i oni koji su se suprotstavili revizionističkoj plimi – poput Slavka Goldsteina s knjigom *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina* i Ive Goldsteina s knjigom *Jasenovac*. Usprkos tome, glas preživjelih jasenovačkih logoraša nije zauzeo centralno mjesto u konstrukciji (ili dekonstrukciji) kolektivnog pamćenja Jasenovca. Sjećanja jasenovačkih logoraša rijetko su objavljivana u Hrvatskoj u posljednjih 25 godina. Memoarska knjiga *Koncligor na Savi* Ilije Jakovljevića ističe se kao jedino suštinski novo izdanje. Ponovo objavljene knjige jasenovačkih logoraša nešto su brojnije, ali i dalje su podzastupljene: *Grad mrtvih: Jasenovac 1943* Milka Riffera, *Jasenovac: ljudi pred licem smrti: uspomene iz logora Ante Cilige, U mučilištu – paklu Jasenovac* Đorđa Miliše i *Bijeg od knjige* Antuna Barca.

Uzimajući ovo u obzir, knjiga *The Rooster: Discovering My Father's Memories from the Jasenovac Concentration Camp* (Pijetao: otkrivanje uspomena mojeg oca iz koncentracijskog logora Jasenovac), autorice Sibel Roller, predstavlja iznimno vrijedno djelo. Knjiga donosi sjećanja i zapise bivšeg logoraša i autoričinog oca Dragana Rollera (1922. — 2003.), koji je kao pripadnik Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) proveo tri godine u Jasenovcu (1942. — 1945.). Roller, dugogodišnji jugoslavenski diplomat i ekonomski

stručnjak pri UN-u, značajan je po tome što je bio jedan od svjedoka optužbe na suđenju bivšem zapovjedniku Jasenovca Dinku Šakiću, pred Županijskim sudom u Zagrebu 1999.

Knjiga je nastala tako što je Sibel Roller po smrti oca slučajno otkrila njegove zapise o boravku u logoru. Ti zapisi su nastali tijekom druge polovice 1940-ih i početkom 1950-ih, kada je Dragan Roller radio na vlastitim memoarima. Iza njega su ostali zapisi o njegovom životu od 1940. – kada je bio skojevac u Virovitici – do rujna 1944. Kako njezin otac nije previše pričao o njegovom iskustvu iz Jasenovca, prešutio je i postojanje ovih literarnih pokušaja, od kojih je očito odustao početkom 1950-ih, s uzletom diplomatske karijere. Sibel Roller, kojoj je ovo prva knjiga, prevela je na engleski čitave stranice i ulomke iz očevog rukopisa, kao i pjesme u kojima je opisao neka od svojih najbolnijih logorskih sjećanja i iskustava. Pijetao iz naslova knjige je također preuzet iz očevih zapisa – asocijacija je na lokalnu izreku o tome kako se kukurikanje pijetla u Jasenovcu početkom 19. stoljeća čulo u austrijskom, otomanskom i francuskom carstvu. U knjizi je autorica očeve dijelove teksta vrlo jasno označila, nadopunivši ih povijesnim, političkim, društvenim i kulturnim podacima, s obzirom da je djelo evidentno namijenjeno za strano čitateljstvo. Budući da knjiga prikazuje više od 60 godina života njezinog oca i obitelji, autorica je koristila i druge očeve dokumente (pisma i dopise), reportaže i arhivske dokumente. Sve je to povezala s vlastitim mislima i sjećanjima na događaje iz zajedničkog života širom svijeta. Kako u knjizi pokušava dokučiti tko je bio njen otac i kako ga je kao mladog čovjeka formiralo jasenovačko iskustvo, autorica vodi fiktivni razgovor s ocem – razgovor koji nisu vodili za njegova života. Kako knjiga ipak ima elemente fikcije, autorica si daje manju umjetničku slobodu prilikom opisa određenih epizoda iz poslijeratnog života. U cijelom poslijeratnom razdoblju, autorica se konstantno vraća na očevo iskustvo Jasenovca, pokušavajući ga kontekstualizirati i objasniti neke očeve odluke.

Knjiga je podijeljena u 26 kraćih i kronološki poredanih poglavlja, uz određene manje vremenske skokove. Tako prva dva poglavlja opisuju kako je autorica našla očeve zapise nakon njegove smrti i kako ih je krenula iščitavati u Londonu. Treće i četvrto poglavlje prate Rollerove zapise o događajima između veljače 1940. i pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu u ožujku 1941. Dragan Roller piše o svojem mladenačkom idealizmu koji ga je doveo u SKOJ u Virovitici. Piše kako je dolaskom u Zagreb na studij medicine u jesen 1940. sudjelovao u aktivnostima SKOJ-a i njihovim okršajima s ekstremnom

desnicom. Međutim, Dragan Roller ne idealizira vlastitu ulogu i izbjegava herojski narativ te dosta trezveno i s odmakom sagledava sebe i vlastite odluke. Priznaje kako je sudjelovao u nekim aktivnostima SKOJ-a samo kako bi impresionirao Biserku, gorljivu i obrazovanu komunistkinju iz više klase. Vremenom njegov angažman u SKOJ-u postaje opasan: Roller opisuje kako je bježao pred policijskim hicima prilikom prosvjeda SKOJ-a protiv pristupanja Trojnom paktu.

U petom i šestom poglavlju Dragan Roller se bavi napadom sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju i uspostavom Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Opisujući povlačenje Jugoslavenske vojske i ulazak njemačkih trupa u Viroviticu, vjerno dočarava momentalnu radikalizaciju društva i prve ustaške zločine. Tako je virovitički krojač Matija, Srbin i komunist, ubijen odmah u prvim danima uspostave NDH, dok Rollera privode lokalni srednjoškolski simpatizeri ustaškog pokreta. Roller ostaje pomalo zatečen ideološkom transformacijom (ili razotkrivanjem) njegovog poznanika Ive. Prepričava kako je prije uspostave NDH Ivo odbio pristupiti SKOJ-u pod izlikom apolitičnosti i straha od gubitka stipendije lokalnih franjevaca, nužnu za školovanje. Međutim, odmah po uspostavi NDH, Ivo je prihvatio ustašku propagandu po kojoj su Srbi, Židovi i masoni “trovali” hrvatsko društvo i zaprijetio Rolleru kako će “izgubiti glavu” ukoliko se ne ostavi komunizma. Kada piše o studiju na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, prisjeća se studenata u ustaškim uniformama koji s predavanja izbacuju Židove, Srbe i komuniste – čak i prije nego je to postala službena politika Sveučilišta. U situaciji u kojoj ga kolege s fakulteta zaobilaze zbog toga jer je označen kao komunist, Rollera obuzima strah te priznaje kako je izbjegavao druge skojevce. Roller piše o njegove dvije suprotstavljene ličnosti: konformistička koja želi na miru studirati i postati doktor i, druga, revolucionarna koja želi promijeniti svijet. Usprkos tome, Roller se ponovno aktivira i na kraju sudjeluje u prvoj uspješnoj sabotaži, zapalivši zalihe sjena u ustaškoj konjušnici u Zagrebu. Sibel Roller kontekstualizira opću atmosferu ustaškog terora i rasnih zakona u prvim mjesecima NDH.

Poglavlja 7—10 bave se Rollerovim boravkom u Jasenovcu od proljeća 1942. – uz još jedan manji kronološki skok u veljaču 1942. kada dolazi u logor. U ovim poglavljima Dragan Roller dosta detaljno opisuje vlastito fizičko propadanje, težak fizički rad namijenjen ubijanju zatvorenika, nasilje i glad u logoru. Na jednom mjestu ponosno naznačuje kako je kao “star zatočenik” – netko tko je preživio samo dva mjeseca – naučio preživljavati. Tako objaš-

njava kako je brzo naučio raspoznati situacije kada je bilo uputno odgovoriti čuvarima s osmijehom, a kada s ozbiljnim izrazom lica, kako bi izbjegao nasilje i smrt. Na drugom pak mjestu, sa sveprisutnim sramom priznaje kako je ubrzo po dolasku u logor počeo raditi stvari koje je prije doživljavao kao ponižavajuće. Piše i o svojem boravku u logorskoj bolnici i načinu na koji su čuvari likvidirali bolesnike. Navodi i zločine ustaških oficira i zapovjednika u logoru, prisjećajući se kako je Ljubo Miloš nožem zaklao jednog logoraša jer je jeo ostatke sa smetlišta. Piše i o obješenim pripadnicima grupe logoraša oko crnogorskog komunista Mila Boškovića, kojeg je Šakić osobno ustrijelio, kao i o slučaju egzekucije kozaračke djece ciklonom B u Staroj Gradišci. Prisjeća se Roller i drugih poznatih epizoda iz razdoblja funkcioniranja logora, kao kada su kratko profunkcionirale Picillijeve peći, primitivni krematorij u kojem su se spaljivali leševi i živi logoraši. Njegovi opisi, iako ponekad sadržavaju brutalne detalje, ne doimaju se pretjerani te Roller nastoji biti što precizniji i egzaktniji u sjećanjima.

Prilikom opisivanja epizode kada se zarazio tifusom, Roller prepričava vlastite halucinacije, zalazeći u druge literarne žanrove. U noćnim delirijima on tako upoznaje svoj alter ego, studenta medicine Dragana Rollera koji ga uvjerava u Biserkinu izdaju. Uz njegov alter ego, Dragan Roller vidi i Biserku koja tvrdi kako joj je nedostajao. Njegov imaginarni dvojnik je tek još jedan mučitelj koji mu nameće osjećaj krivnje za spavanje s neprijateljem (Biserkom). Njegov dvojnik ga isto muči dok pred njim, u stanju opće pothranjenosti, proždire naranče. Roller prihvaća dvojnika kao dio svojeg, ranije opisanog, podvojenog karaktera. Tako u pjesmi *Dvojnik* opisuje ta dva Dragana: jedan bez oklopa ("mekan i nježan"), koji je plakao nad svojim izgubljenim idealima, i drugi, koji se suprotstavio tiraninu; jedan u suzama, drugi u krvi.

Kroz poglavlja koja opisuju zatočeništvo u Jasenovcu, Roller najdublje emocije i najteža logoraška iskustva iskazuje kroz pjesme. Drugu pjesmu *Ukradena smrt* posvetio je "drugom Schwartzu", Židovu i komunistu koji je ubijen u Jasenovcu 1944. Smrt je njemu "ukradena" jer nije uspio popiti otrov koji je čuvao u slučaju da ga ustaše odaberu za likvidaciju. U ovoj, kao i u drugim pjesmama i zapisima o Jasenovcu, izražava jak osjećaj krivnje i srama što je preživio. Posramljen, Roller ističe hrabrost i zasluge svojih drugova koji su stradali, dok je on ostao živ.

U 11. poglavlju, u nedostatku očevih zapisa – izuzev još jedne pjesme – Sibel Roller prepričava kako je Dragan Roller u veljači 1945. poslan kao robovska

radna snaga na farmu kraj Linza, gdje je dočeka kraj rata. Autorica popunjava praznine u očevom životopisu i zapisima, pokušavajući dati kontekst i moguće interpretacije kako je njegov život izgledao.

Od 11. do 20. poglavlja autorica prepričava po sjećanju i kroz anegdote – uz malo umjetničke slobode i nekoliko dokumenata i pisama – povijest svoje obitelji od 1945. do 1983. Iako se vratio na studij medicine, Dragan Roller se ubrzo prebacio na ekonomiju, koju je i diplomirao 1948. Potom započinje doktorat na temu ekonomske povijesti i upoznaje autoričinu majku Vesnu Bovet. Ubrzo Dragan Roller dobiva posao u jugoslavenskoj diplomaciji te naredne godine provodi u Turskoj, Grčkoj (gdje se i autorica rodila 1956.) i Iraku. Iz Iraka odlazi netom prije vojnog puča iz 1963. kojim kreće uspon Sadama Husseina. Obitelj se seli u Beograd, a Dragan Roller se aktivnije uključuje u politiku i sudjeluje u radu na formiranju Pokreta nesvrstanih. Međutim, Roller se istovremeno razočarava kada uvidi da su ozbiljnije promjene u jugoslavenskoj politici nemoguće. Pod pseudonimom piše za *Ekonomsku politiku*, gdje kritizira jugoslavensku ekonomsku politiku koja povećava državni vanjski dug i ne provodi reforme za povećanje produktivnosti rada. U svojim razmišljanjima, Dragan Roller ponekad reproducira i zapadnjačke stereotipe o radnoj etici u Jugoslaviji – mada je to možda i posljedica njegove frustracije političkim namještenicima u gospodarstvu, a ne samim radnicima. Kroz ova poglavlja, ali i cijelu knjigu se isprepliću Rollerovi podvojeni stavovi o ekonomiji i društvu, negdje između jugoslavenskog i zapadnjačkog razvojnog modela. Roller isto tako iskazuje svoje nezadovoljstvo Titovom “kampanjom protiv milijunaša” iz ranih 1970-ih. Napominje kako bi takva kampanja mogla dovesti do toga da Jugoslaveni na privremenom radu u inozemstvu odluče svoje novce ostaviti u stranim umjesto u jugoslavenskim bankama. Svoje nezadovoljstvo Roller formulira u pismu Titu, koje potpisuje s “vaš odan borac”, jer, kako sam priznaje u pismu, nema hrabrosti potpisati ga imenom i prezimenom.

Obitelj se 1966. seli u Libiju, gdje Dragan Roller radi kao stručnjak za ekonomski razvoj pri tamošnjoj vladi. Krajem 1960-ih (netom prije dolaska Muammara al-Gaddafija na vlast) obitelj seli u Ugandu, gdje Roller radi kao stručnjak UN-a. Tamo osobno upoznaje Tita, prilikom državnog posjeta toj nesvrstanoj zemlji 1970. Obitelj Roller napušta Ugandu krajem 1971., ubrzo nakon dolaska Idi Amina na vlast, te odlazi u New York, gdje Dragan dobiva posao u sjedištu UN-a. U cijelom ovom razdoblju, Roller gotovo uopće ne priča o svojem jasenovačkom iskustvu iako ima i trajne fizičke posljedice od

boravka u logoru. U kontrastu s njegovim teškim logoraškim iskustvom, autorica portretira oca kao nekoga kome je život bio ispunjen bogatim društvenim životom uz druženja s prijateljima, putovanja, ples, dobra jela i pića.

U 21. poglavlju, autorica opisuje kako su se njezini roditelji vratili u Jugoslaviju 1983., po očevom umirovljenju u UN-u. Pri opisu Jugoslavije poslije Titove smrti, autorica se koristi jednim očevim pismom jugoslavenskim prijateljima u New Yorku u kojem Dragan Roller secira jugoslavensko društvo i ekonomiju. Iako priznaje kako situacija nije toliko loša kako se prikazuje u zapadnjačkim medijima – naglašavajući kako ima toalet papira – brine se da zemlja ne ode u sunovrat inflacije i gospodarskog sloma. Kritizira povećano štampanje novaca i ulaganje velikih sredstava u organizaciju Olimpijade u Sarajevu. Roller se buni na korupciju, birokraciju i provincijalizaciju Zagreba, s došljacima iz provincije koji zahtijevaju dobro plaćene poslove za malo rada. Usprkos kritikama – čak i sam priznaje da je nepopravljivi cinik – u pismu Roller poziva svoje prijatelje da se umirove u Jugoslaviji, jer su troškovi života više nego dvostruko manji, zdravlje je besplatno, a jugoslavenska putovnica omogućava slobodno kretanje.

U 22. poglavlju, autorica piše o 1991. i početku rata u Hrvatskoj. Dajući osnovni povijesni kontekst za početak rata i raspad Jugoslavije, pokazuje kako se njihova obitelj nosila s raspadom zemlje koju su smatrali svojom. S početkom prvih zračnih uzbuna u Zagrebu, autorica prepričava kako je oca sklonište s drvenim krevetima na kat podsjetilo na Jasenovac. Njegova trauma je momentalno isplivala te je dodao kako će radije poginuti u krevetu u stanu nego biti zakopan živ u podrumu. U istom poglavlju autorica portretira očevu kompleksnu ličnost, otkrivajući njegovo tajno pristupanje masonskoj loži. U govoru namijenjenom ceremoniji pristupanja masonima, Roller komparira slike gladne djece u Africi s vlastitim iskustvom gladi u Jasenovcu. Objašnjava kako je prezirao čuvaru koji su se smijali njegovoj gladi i nisu mu dali ni mrvice, baš kao što danas gladni preziru njega, dobro situiranog pojedinca.

U 23. i 24. poglavlju, tema Jasenovca ponovno isplivava u očevom životu tijekom 1998. – 1999., s uhićenjem, izručenjem i suđenjem Dinku Šakiću. Duboko potresen što je tema Jasenovca zauzela prominentno mjesto u njegovom životu – što je do tada uspješno izbjegavao – Dragan Roller je svjedočio u medijima i pred sudom o Šakiću i uvjetima u logoru. Roller portretira Šakića kao nekoga tko je nosio uglancane uniforme i čizme i nije htio previše po logoru hodati da ih ne zablati. U atmosferi negacije i umanjenja ustaških zločina s kraja 1990-ih, Dragan Roller medijima objašnjava Šakićevu zapovjednu odgovornost.

Autorica prepričava kako je nekoliko mjeseci prije početka suđenja otac podijelio svoje svjedočanstvo i za Shoah zakladu, osnovanu od strane holivudskog redatelja Stevena Spielberga. Autorica iznosi najvažnije dijelove video svjedočanstva u kojem Roller prepričava zločine u Jasenovcu i objašnjava Šakićevu odgovornost. U dijelu intervjua u kojem se tražilo njegovo mišljenje o opasci svjedoka kako su Židovi vodili Jasenovac, koju Franjo Tuđman citira u *Bespućima povijesne zbiljnosti*, Roller objašnjava kako su sve grupe zatvorenika (Srbi, Židovi, politički zatvorenici) imali svoje logornike. Roller radi paralelu između logornika i kapoa iz nacističkih koncentracijskih logora i govori da je tu zaista bilo “odvratnih” pojedinaca. Međutim, zaključuje kako nisu svi logornici bili Židovi niti su židovski logornici bili suroviji ili gori od ostalih logornika, a da svakako nisu ubijali druge logoraše. Roller razotkriva problematičnost izvora za koje se Tuđman odlučio, napomenuvši da je to izostavljeno iz engleskog izdanja knjige. Upitan u intervjuu zašto se Šakiću suditi za ratni zločin, a ne za genocid, Roller tvrdi kako je to izričita posljedica političke odluke hrvatske Vlade. Iako je maksimalna kazna za oba zločina ista – 20 godina zatvora – Roller tvrdi kako je bilo važno Šakića suditi za genocid jer je zapovijedao logorom koji je bio genocidan u svojoj namjeri. Objasnjava kako je on bio politički zatvorenik, zatvoren kao neprijatelj NDH, ali da jedan srpski seljak s Kozare i židovski trgovac iz Zagreba to sigurno nisu bili; njihova smrt je bila posljedica genocida. Pritom Roller objašnjava da je u tom kontekstu nevažno koliko je ljudi ubijeno u logoru ako je postojala genocidna namjera.

Iako to nije uključila u kratki prikaz suđenja Šakiću, vrijedno se prisjetiti da je na sudu odvjetnik jednog od oštećenika, Čedo Prodanović, pitao Rollera po kojem su ključu ljudi dovođeni u logor. Roller je odgovorio da su Židovi dovođeni zato što su bili Židovi, Srbi zato što su bili Srbi, a Hrvati uglavnom zato što su bili neprijatelji ustaša. Na to je predsjedavajući sudac Dražen Tripalo upozorio Prodanovića da ne pita pitanja koja se direktno ne odnose na njegova klijenta. Ova epizoda vjerno oslikava koliko je Rollerovo svjedočanstvo relevantno za potvrdu ustaških genocida u Hrvatskoj. Ta negacija je, kao što se vidjelo po pitanju genocida nad Srbima tijekom hrvatskog predsjedavanja Međunarodnim savezom za sjećanje na holokaust (IHRA) 2023. — 2024., prisutna i danas.

Posljednja dva poglavlja bave se Rollerovom smrću 2003. i autoričinom prvom posjetu Spomen području Jasenovac 2018., kako bi osobno vidjela gdje je njezin otac proveo tri najteže godine života. Na kraju knjige, prilikom posje-

ta obiteljskom grobu, autorica vodi fiktivni razgovor sa ocem u kojem mu govori o svojoj knjizi na temelju njegovog i obiteljskog života.

Iako pisana prvenstveno za stranu publiku, ova knjiga predstavlja vrijedno izdanje u pomalo zaboravljenom žanru. Autorica piše o svojem ocu pažljivo, ali ne zauzima apologetsku ulogu niti ga suviše idealizira. Knjiga nije pisana historioografski, mada konzultira stručnu literaturu i neke direktne povijesne izvore – izvatke iz arhiva i očeve dokumente. Međutim, knjiga će svejedno biti vrijedan izvor za povjesničare koji se bave razdobljem NDH, ustaškim zločinima, genocidom i fašizmom općenito. Povjesničari, politolozi i istraživači međunarodnih odnosa, koji se bave socijalističkom Jugoslavijom, Hladnim ratom i Pokretom nesvrstanih također će ovu knjigu vidjeti važnom, jer pruža zanimljive detalje tog vremena. Dragan Roller se doima kao dobar i vjeran svjedok vremena, bez potrebe uveličavanja ustaških zločina, s razvijenom autorefleksijom i odmakom od samog sebe. Iako često ima riječi hvale za logoraše i partijske drugove, Roller u svojim sjećanjima izbjegava jednostavni herojski narativ. U svojim sjećanjima na Jasenovac i NDH, Roller pokušava pridati značaj činjenicama, a pritom pokazati i nešto od svojeg literarnog talenta – posebice u pjesmama. Rollerovo viđenje zločina i ustaške genocidne politike čini ovu knjigu izrazito važnom i aktualnom u klimi poricanja ovih zločina.

Na kraju krajeva, iako komunist većinu života, autorica na više mjesta naglašava očevo odbijanje apologije bilo kojeg režima i ideologije. Pritom ne upada u zamku retuširanja očeve biografije kakvih smo bili svjedoci kod mnogih drugih javnih ličnosti s post-jugoslavenskog prostora. Zbog svega ovoga, Rollerov glas je atipičan, kombinacija jugoslavenske komunističke i zapadnjačke (s mantrom ekonomske produktivnosti) perspektive.

Osim za povjesničare, knjiga će biti od posebne važnosti za izrazito plodno polje studija sjećanja i pamćenja koji će kroz njegove iskaze moći iščitati procese konstrukcije osobnog i političkog identiteta. Finalno, knjiga će biti i od važnosti za književne komparatiste zbog zanimljive kombinacije žanrova. Nadamo se da će knjiga uskoro biti prevedena na hrvatski, što olakšava činjenica da su Rollerovi zapisi, pjesme i dokumenti originalno pisani na hrvatskom. U hrvatskom prijevodu prominentno mjesto treba dati autentičnim zapisima Dragana Rollera jer nema potrebe za opsežnom kontekstualizacijom NDH i SFRJ, važnom za stranog čitatelja.

Sven Milekić

Democracy Institute, Central European University